

Ο ΛΑΪΚΟΤΡΟΠΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ,
ΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ὅς τώρα οἱ πιὸ ἐκτεταμένες τουλάχιστο ἔρευνες πὸν ἀναφέρονται στὴν κρητικὴ λογοτεχνία περιορίζονται στὸ στενὰ φιλολογικὸ καὶ ἐν μέρει γραμματολογικὸ πεδίο. Πρόκειται γιὰ δημοσιεύματα πὸν σχετίζονται μὲ κριτικὲς παρατηρήσεις, γλωσσικὲς διαπιστώσεις καὶ ἐρμηνεῖς, ἐκδόσεις κειμένων, ἔρευνες πηγῶν. Δὲν ἔχομε ἀκόμη μελέτες πὸν νὰ ἀπέβλεψαν σὲ μιὰ ἱστορικὴ καὶ συνθετικὴ θεώρηση τῶν προβλημάτων πὸν προβάλλει ἡ μελέτη τῶν βαθύτερων χαρακτηριστικῶν τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς. Σ' ἓνα σύντομο δημοσίευσμά του ὁ συνάδελφος κ. Ν. Β. Τωμαδάκης¹ ζήτησε νὰ υπογραμμίσῃ τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Σὲ δημοσίευσμά του ἄλλος συνάδελφος, ὁ κ. Λ. Πολίτης², καθὼς καὶ σ' ὀρισμένες σελίδες τῆς εἰσαγωγῆς του σὲ μιὰ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου³, ἀναφέρθηκε στὸ σύνδεσμο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μὲ τὴ σύγχρονή της λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης ξεκινῶντας ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις πὸν ἔκαμαν οἱ ὡς τώρα ἔρευνες τῶν πηγῶν τῆς γραμματείας αὐτῆς, πὸν υἶς ὀδήγησαν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς λίγο πρὶν ἀπ' αὐτὴν ἐποχῆς⁴. Σ' ἓνα δικό μου μελέτημα⁵ ζη-

¹) Ν. Β. Τωμαδάκης: Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας (Ἄγγλο - ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρηση, τόμ. Α' ἀρ. 8, Ὀκτωβρ. 1945, σελ. 19 - 21)

²) Λ. Πολίτης: Λογοτεχνία νεοελληνικὴ καὶ λογοτεχνία εὐρωπαϊκὴ. σ. 12 κ. ἐ.

³) Βιτζέντζου Κορνάρου: Ἐρωτόκριτος, τόμ. Α'. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοση Σ. Ξανθοῦδιδου, Εἰσαγωγή Λ. Πολίτη. σ. 15 - 9.

⁴) N. Cartoian: Le modèle français de l' Erotokritos poème crétois du XVII s. (Revue de Littérature Comparée, Ἄπρ.—Ἰουν. 1936). Ε. Κριαρᾶ: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Ἀθήνα 1938. N. Cartoian: Nuovi contributi di ricerche sul poema cretese Erotokritos e sulle fonti italiane (περιοδ. Cultura neolatina 4 - 5 <1944 - 5>), 122 - 32. Ε. Κριαρᾶ: Πηγὲς καὶ ἐπιδράσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου (Νέα Ἔστια 42 <1947>), 1297 - 9. G. Morgan: French and Italian Elements in the Erotokritos (Κρητικὰ Χρονικά, Ζ' <1953>), 201 - 228). Κ. Σάθα: Κρητικὸν Θέατρον. Βενετία 1879. Προλεγόμενα. Ε. Κριαρᾶ: Γύπαρις. Πηγαὶ - Κείμενον. Ἀθήνα 1940. J. Mavrogordato: The cretan Drama: a Postscript (Journal of Hellenic Studies 48 <1928>), 243 - 6). Γ. Μέγα: Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀθήνα 1943, σ. 83 - 91. Γ. Ζώρα: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ. Ἀθήνα 1945.

τῶ νὰ τοποθετήσω τὴν κρητικὴ λογοτεχνία, κοιταγμένη σὰ σύνολο, στὰ πλαίσια τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς ἢ πρωτονοελληνικῆς, ὅπως τὴν ὀνομάζω, περιόδου τῆς καθόλου ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ὑποστηρίζω ὅτι πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τὴν πλησιάζουν πρὸς τὰ δημοτικὰ ἔργα τῶν τελευταίων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐλωση τοῦ 1453 αἰώνων⁶.

Ἐπειδὴ λοιπὸν κάνοντας λόγο γιὰ «λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης» στὴν Κρήτη — ἔστω καὶ μόνο προκειμένου γιὰ τὸ δέκατο ἕκτο καὶ τὸ δέκατο ἕβδομο αἰῶνα — μένομε μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ διέπουν τὶς λογοτεχνίες τῶν μεγάλων δυτικῶν ἐθνῶν στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης διαπιστώνονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ στὴν Κρήτη, μιὰν ἐντύπωση ποὺ δὲν εἶναι τόσο ἀληθινὴ ὅσο φαίνεται στὸ πρῶτο κοίταγμα, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐπιχειρηθῇ κάποτε μιὰ λεπτομερειακώτερη καὶ οὐσιαστικώτερη ἐξέταση τῶν σχετικῶν ζητημάτων μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορέσωμε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὰ πραγματικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς λογοτεχνικῆς πραγματικότητος στὴν Κρήτη. Στὸ δημοσίευμα τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀπὸ τὸ γενικώτερο τοῦτο θέμα τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς τὸ ζήτημα ποὺ ἀναφέρεται στὸ λαϊκότερο χαρακτῆρα τῆς κρητικῆς γραμματείας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης, καθὼς καὶ μὲ τὴ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση.

I

Ποιὰ εἶναι λοιπὸν τὰ σημάδια ποὺ ξεχωρίζουν τὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης στὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς χώρες, ἰδίως τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ Ἀναγέννηση στὴ Δύση δημιουργεῖται κυρίως σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀμεσώτερης ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀρχαιότητα ποὺ τώρα συστηματικώτερα μελετᾶται. Πράγματι οἱ ἀνθρωπιστὲς εἶναι οἱ προάγγελοι τοῦ ἐρχομοῦ τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἀναγέννησης. Οἱ ἀνθρωπιστὲς αὐτοὶ προσέχουν στὴν ἀρχὴ περισσότερο τὴ λατινικὴ καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπιστὲς θὰ ἀρχίσῃ ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ κίνημα τῆς Ἀναγέννησης θὰ προσδώσῃ βασικὰ χαρακτηριστικὰ στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς⁷. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι βασικὴ εἶναι μέσα στὸ κίνημα

⁶) Ε. Κ ρ ι α ρ ᾶ: Ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ γραμματεία. (Τὰ ὄρια.—Μερικὰ χαρακτηριστικὰ). [Ἀθήνα 1951].

⁷) Βλ. καὶ τὸ Ἐπίμετρο τῆς προκειμένης μελέτης.

⁷) Βλ. πρόχειρα P. v a n T i e g h e m: Histoire littéraire de l' Europe et de l' Amérique de la Renaissance à nos jours. Paris, 1941, σ. 1 κ. ἑξ.

τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἢ τάση γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς λατινικῆς γλώσσας ἀντὶ τῆς Ἰταλικῆς στὴν Ἰταλία. Κι' αὐτὸς ἀκόμη ὁ Πετράρχης κι' αὐτὸς ὁ Βοκκάκιος ἀφήνουν τὴ χρῆση τῆς λαϊκῆς γλώσσας γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν μὲ ζῆλο στὴν καλλιέργεια τοῦ λατινικοῦ λόγου κατὰ μίμηση τῶν κλασσικῶν συγγραφέων.

Τῇ λογοτεχνίᾳ ὡς τώρα, τῇ λογοτεχνίᾳ τῆ μεσαιωνικῆ, τῇ διαπερνοῦσε, φανερὰ ἢ διακριτικὰ, ἢ ἰδέα τοῦ θείου καὶ τῆ συγκροτοῦσαν τίς περισσότερες φορὲς στοιχεῖα μιᾶς ἄμεσης ἐπικαιρότητας, στοιχεῖα ποὺ συνδέονταν μὲ τὴ ζωὴ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Στὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης, καθὼς τὴν κυβερνᾷ ἓνα βαθύτατο συναίσθημα περιφρόνησης πρὸς καθετὶ μεσαιωνικὸ καὶ θαυμασμοῦ πρὸς καθετὶ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστῆ ἀρχαῖο, ἢ μίμηση τῶν κλασσικῶν καὶ ἢ προσπάθεια μιᾶς ἐξομοίωσης μὲ τοὺς ἀρχαίους εἶναι ὀλοφάνερες καὶ στὴν ἀναζήτηση τῆς ὕλης καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς μορφῆς, καθὼς καὶ στοὺς λογοτεχνικοὺς τρόπους γενικώτερα. Ἔτσι ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης ἀποξενώνεται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ. Τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν κατευθύνουν εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ὁ ἀτομισμὸς. Ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης παρουσιάζει τὸν ἀνθρωπο στὸν οἰκουμενικὸ του ὀρθολογισμὸ καὶ τὴν οἰκουμενικὴ του ἀξιολογία κ' ἔτσι ἀναγκάζεται νὰ ξεμακρύνῃ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, τὸ χαρακτηριστικὸ καὶ νὰ γίνῃ ἀριστοκρατικὴ προβιάλλοντας ἓναν καθολικὸ τύπο τέλειου ἀνθρώπου. Βέβαια κοντὰ στὴ λογοτεχνία αὐτὴ ὑφίσταται ἀκόμη ἐκείνη ποὺ μὲ τὸ λαϊκὸ καὶ ρεαλιστικὸ της πνεῦμα, χαρακτηριστικὰ λείψανα τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, συγκινεῖ τὴ μικροαστικὴ τάξη καὶ τὸν πολὺ λαό. Στὶς ἀφετηρίες του πάντως τὸ κίνημα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης εἶναι κίνημα ἀριστοκρατικὸ καὶ αὐλικό. Καθὼς πολὺ λίγο συνδέεται μὲ τὸ μεσαίωνα ἢ κίνηση αὐτὴ, οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐλάχιστα σχετίζονται μὲ τὰ πανεπιστήμια, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι φορεῖς τοῦ «σχολαστικοῦ» (μὲ τὸ φιλοσοφικὸ νόημα τοῦ ὄρου) πνεύματος. Ἔχει διαπιστωθῆ ὅτι ὁ καθαρὸ λαὸς καὶ οἱ χωρικοὶ λείπουν ἀπὸ τὴ λογοτεχνία αὐτὴ. Ἔρχεται ἔτσι ἡ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δημιουργικὴ λογοτεχνία τοῦ μεσαίωνα, ποὺ στὴν Εὐρώπῃ ἦταν πολὺ συχνὰ μιὰ λαϊκὴ λογοτεχνία. Παρόμοια στὴ Γαλλία στὰ χρόνια τῆς Σχολῆς τῆς Λυὼν καὶ τῆς Πλειάδας (1534 - 1559) διαπιστώνεται μιὰ σημαντικὴ ἀνάπτυξη τῆς λογιότητος, στραμμένης πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, καθὼς καὶ μιὰ λογοτεχνικὴ τάση ἔκδηλα ἀριστοκρατικὴ.

II

Ἄς ἔρθωμε τώρα στὴν κρητικὴ λογοτεχνία. Τίνος εἶδους ἔργα λο-

γοτεχνικά ἔχομε στὴν Κρήτη ; Ἄν ἀφήσωμε κατὰ μέρος μερικά λογοτεχνήματα, πού γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι βεβαιωμένη ἡ κρητικὴ τους προέλευση, θὰ διαπιστώσωμε ὅτι μέσα στὸ δέκατο πέμπτο αἰῶνα γράφονται στὴν Κρήτη ποιητικὰ δημιουργήματα πού ὁ σύνδεσμός τους μὲ τὴ βυζαντινὴ πνευματικὴ παράδοση, τὴ δημοτικὴ ἐννοῶ παράδοση εἶναι ὀλοφάνερος. Τὸ ἴδιο ὡς ἕνα σημεῖο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ κρητικὰ λογοτεχνήματα τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνα. Ἀπηχοῦν ἕξ ἄλλου τὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ θεατρικὰ ἔργα, ἡ Βοσκοπούλα πιθανῶς, ὁ Ἐρωτόκριτος ὡς ἕνα σημεῖο, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμε ὅτι καὶ τὰ ἔργα αὐτά, ἄλλο σὲ μεγαλύτερο καὶ ἄλλο σὲ μικρότερο βαθμὸ, κρύβουν μέσα τους βασικὰ χαρακτηριστικὰ πού τὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ εἰδικώτερα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. (Γιατὶ ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννηση συνδέεται ἀμεσώτερα μὲ τὴν κρητικὴ μας λογοτεχνία). Ὑστερα, ἰδιαίτερα οἱ κωμωδίαι συνδέονται μὲ τὸ κωμικὸ εἶδος τῆς Ἀναγέννησης καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἴσα-ἴσα ἡ κωμωδία καὶ ἡ φάρσα (καὶ ὁ μῦθος καὶ ἡ ἀφήγησις) εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα λογοτεχνικὰ εἶδη πού καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση δὲ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ἀριστοκρατισμὸ πού χρωματίζει τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἔργων τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία.

Ἀκόμη σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, σὲ μικρότερο ἢ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ, τὸ ἦθος εἶναι ἔκδηλα λαϊκὸ μὲ ἀναμφισβήτητες ἀρετὲς στίς καλύτερες ὥρες τῶν συγγραφέων τους καὶ δὲν ἔχει καμιὰν ἀπολύτως σχέσιν μὲ τὸ συμβατικὸ ἦθος τῶν ἔργων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Τὸ πρᾶγμα γίνεται φανερὸ ἂν συγκρίνωμε τὸ ἦθος τοῦ Κορνάρου στὸν Ἐρωτόκριτο μὲ τὸ ἦθος τοῦ Ἀριστοῦ στὸν Orlando Furioso, τὸ ἦθος τοῦ Γύπαρη μὲ τὸ ἦθος τοῦ Aminta τοῦ Τάσσου καὶ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν δραμάτων πού χρησίμευσαν ὡς πρότυπα στὸν ποιητὴ τοῦ κρητικοῦ ποιμενικοῦ δράματος. Στὴν Ἰταλία μὲ τὴ μίμησιν τῆς ἀρχαίας μυθολογίας καὶ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων, μὲ τὴ γνωριμία μὲ τὸ θαυμαστὸ ἦθος τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καλλιιεργεῖται σὲ τέτοιο βαθμὸ τὸ ἦθος ὥστε γίνεται φανερὴ συχνὰ ἡ ἐκζήτησις, πού θὰ ὀδηγήσῃ ἀργότερα σὲ ἀνυπόφορην υπερβολή.

Στὴν Κρήτη σύνδεσμος μὲ τὴν ἀρχαία σοφία καὶ τὴν ἀρχαία γραμματεία δὲν ὑπάρχει στενός. Πειθόμαστε γι' αὐτὸ ἂν θυμηθοῦμε τὰ ἐξιταλισμένα ὀνόματα προσώπων τῶν κρητικῶν δραμάτων· προσώπων πού μολαταῦτα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Οἱ Κρητικοὶ λογοτέχναι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀντιλοῦν κυρίως τὴν ὑπόθεσιν ἀπὸ τὰ ξένα πρότυπά τους γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν καὶ στὰ δικά τους τὰ ἔργα. Ἀκόμη καὶ στίς περιπτώσεις πού ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια τὴ

φράση τοῦ προτύπου (περιπτώσεις πού δὲν εἶναι σπάνιες) ἢ μεταφορὰ στὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς φράσης τοῦ προτύπου γίνεται μὲ τρόπο πού δὲν προδίδει ὅτι ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ διασκευή ἢ μὲ μετάφραση. Γιατὶ καὶ τὸ ὕφος τοῦ ιδιώματος καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ τους καμιά φορὰ ἰδιοφυΐα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλάχιστη ἢ καθόλου ἀνθρωπιστικὴ νοοτροπία τῶν συγγραφέων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὅλ' αὐτὰ προφύλασσαν ἀπὸ τὰ δυσάρεστα ἐπακόλουθα μιᾶς πιστῆς μίμησης. Καὶ πράγματι, ἐνῶ τὴ λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης τὴ γονιμοποιεῖ, ἄσχετα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐπίδραση ὀρισμένων ἀνθρωπιστῶν διανοουμένων, καὶ ἓνα γενικώτερο κῦμα ἀνθρωπισμοῦ, στὴν Κρήτη δὲν ἔχομε ἀνάλογο φαινόμενο. Ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖ συγγραφεῖς μεμονωμένοι ἀνθρωπιστικῶν τάσεων, δὲν εἶναι ὅμως ἱκανοὶ νὰ ἐπηρεάσουν ἢ νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ὅλη λογοτεχνικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἔτσι ἔχομε τοῦτο τὸ βασικὸ ἀποτελεσμα: Ἐνῶ στὴν Ἰταλία μὲ τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ ὀδηγούμαστε σὲ μιὰ λογοτεχνία τεχνητῆ, στὴν Κρήτη ἡ λογοτεχνία καὶ στὶς καλὲς καὶ στὶς μέτριες δημιουργίες τῆς διατηρεῖ τὸ λαϊκὸ χρῶμα, τὸ καθατὸ δημοτικὸ, τὴ λαϊκὴ σκέψη, τὴ λαϊκὴ παράδοση, τὸν ἐθνικὸ χρωματισμὸ, πού εἶναι ἡ βασικὴ κληρονομία ἀπὸ τὸ Βυζάντιο· τὸ Βυζάντιο τῆς δημοτικῆς παράδοσης. Κι' αὐτό, γιατί, καθὼς νομίζω, τὴν κρητικὴ λογοτεχνία στὰ παλιότερα, καθὼς καὶ στὰ ἀξιολογώτερα ἀπὸ τὰ νεώτερα ἔργα τῆς (ὅπως τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ), τὴν προκαθορίζουν βασικὰ παράγοντες ἑλληνικοὶ καὶ λιγώτερο οἱ ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη τῆς Ἀναγέννησης. Λιγώτερο βέβαια πρωτότυπα εἶναι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου (ἰδίως ὁ Στάθης, ὁ Ζήνων, ὁ Φορτουνάτος, ὁ Γύπαρης). Γιατὶ ἡ Ἐρωφίλη καὶ ἡ Θυσία κατορθώνουν ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ξεπερνοῦν, νὰ ποῦμε, τὴ δυτικὴ ἐπίδραση καὶ μένουν ἔτσι ὡς ἓνα σημαντικὸ βαθμὸ ἑλληνικὰ ἔργα.

Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβηκε σὲ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς λογοτεχνίες, στὶς ὁποῖες ἡ ἐξάρτηση τῶν ἔργων δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἔργα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, στὴν Κρήτη ἡ μίμηση—ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις πού μνημόνευσα—εἶναι περισσότερο φανερὴ. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ ὑπερβολὴ νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν Κρήτη τὸ θέατρο τὸ δημιουργοῦν κατὰ κύριο λόγον οἱ κοινωνικὲς προϋποθέσεις⁹. Τὸ θέατρο δημιουργεῖται ἐκεῖ ἐξ αἰτίας μιᾶς ἀναγκαστικῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἰταλίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς Ἀναγέννησης ὅπου τὸ θέατρο εἶχε νὰ διαδραματίσῃ ἓνα σημαντικὸ ρόλο. Γιατὶ μὲ κανένα τρό-

⁹) Τὸ ὑποστηρίζει αὐτὸ ὁ συνάδελφος κ. Α. Πολίτης; *Λογοτεχνία νεοελληνικὴ κλπ.*, σ. 14.

πο ὁ ἠποδουλωμένος Κρητικὸς δὲν μποροῦσε, νομίζω, βλέποντας τὸ θέατρό του νὰ αἰσθάνεται ὅ,τι αἰσθανόταν λόγου χάριν ὁ Ἕλληνας θεατὴς τοῦ Σαίξπηρ. Σὲ μιὰ χώρα πού στέναζε κάτω ἀπὸ ξένο δυνάστη δὲν μποροῦσαν νὰ δημιουργηθοῦν ὄροι πού νὰ συντελέσουν στὴν αὐθόρμητη δημιουργία ἔργων πού νὰ ἀνήκουν «σ' ἕναν κόσμον ὅπου λογαριάζεται ἡ ἀξία ἢ προσωπική, ἢ θερμὴ σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπον, σ' ἕναν κόσμον, ὅπως τὸν ζῆ κι' ὅπως τὸν ἔχει διαμορφώσει ὁ νέος ἀνθρώπινος τύπος πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴ Ἐναγέννηση»⁹.

Στὴν Κρήτη ἔγινε κατὰ τὴ γνώμη μου ὅ,τι καὶ σ' ἄλλες λογοτεχνίες τῆς Εὐρώπης στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης. Καὶ οἱ Ἰσπανοὶ λογοτέχνες λ. χ. τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, μολονότι δέχονταν κι' αὐτοὶ τὴν ἐπίδραση τῶν κλασσικῶν καὶ τῆς Ἰταλικῆς Ἐναγέννησης, κατάφεραν νὰ μὴ διακόψουν τοὺς δεσμούς των μὲ τοὺς προηγούμενους, τοὺς μεσαιωνικοὺς αἰῶνες καὶ μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν ἔτσι στὰ λογοτεχνικά τους ἔργα καὶ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἰδέες τοῦ δικοῦ τους μεσαίωνα. Στὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται ὁ ἕκδηλα ἔθνικὸς χρωματισμὸς τῆς Ἰσπανικῆς λογοτεχνίας στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης. Σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι τὸ θέατρό τους εἶναι ἕνα θέατρο ἕκδηλα λαϊκόν. Ἴσως καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο μπόρεσαν οἱ Ἰσπανοὶ νὰ δώσουν στὴν παγκόσμια λογοτεχνία μιὰ μορφή θεατρικοῦ συγγραφέα σὰν ἐκείνην τοῦ Lope de Vega, πού πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι ἕνας Ἰσπανὸς συγγραφέας.

Στὴν Κρήτη ἡ καθυστέρηση στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη — κατανοητὴ βέβαια ἐξ αἰτίας τῆς ξενικῆς κυριαρχίας — ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη πλουτέρου πνευματικοῦ προοδευτικοῦ βίου. Τὸ ἴδιο δυσάρεστο ἐπακόλουθο εἶχε καὶ ἡ ἔλλειψη ἑλληνικῆς τυπογραφίας πάνω στὸ νησί. Τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας κυκλοφοροῦν χειρόγραφα στὴν Κρήτη· τουλάχιστο τὰ περισσότερα. Οἱ λόγιοι καὶ οἱ λογοτέχνες τῆς Κρήτης τυπώνουν καμὶὰ φορὰ ἔργα τους στὴ Βενετία, ἄλλη ὅμως θὰ ἦταν ἡ ἀπήχησή τους ἂν ἡ ἐκτύπωση γινόταν ἀπάνω στὴν Κρήτη. Ἐλείψαν ἔτσι ἀπὸ τὸ νησί οἱ βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸ φαινόμενον νέων ἀντιλήψεων πού θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποδεσμεύσουν καὶ νὰ χειραφετήσουν τὸ ἄτομον ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸν τρόπο ζωῆς, πρᾶγμα πού εἶχε γίνει στοὺς ἡλευθέρους λαοὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ Κρητικοὶ λόγιοι εἶναι χωρὶς ἄλλο πολυάριθμοι, ἂν τοὺς συγκρίνωμε μὲ τοὺς λογίους τῶν ἄλλων λιγώτερον πνευματικὰ προχωρημένων ἡμερῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λογίους αὐτοὺς εἶναι κληρικοὶ μὲ τὴ νοσητροπία τῶν κληρικῶν τοῦ παρελθόντος, κληρικοὶ πού ἀκολουθοῦν πι-

⁹) Εἶναι λόγια τοῦ κ. Α. Πολίτη, ὁ. π. σ. 12.

στά τη βυζαντινή παράδοση. Γιατί στην κρητική λογοτεχνία ο έθνικός χρωματισμός συνταιριάζεται με τα κληρονομημένα από το Βυζάντιο στοιχεία· στοιχεία που τα βρίσκουμε και στον Έρωτόκριτο, το κατ' έξοχην έκλεκτο δημιούργημα της κρητικής ψυχής, και στα άλλα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, με την εξαίρεση των έργων του κρητικού θεάτρου, όπου σε μικρότερο βαθμό διαπιστώνεται η παρουσία των στοιχείων αυτών. Στην κρητική λογοτεχνία ούτε σε ελάχιστο βαθμό δεν παρατηρείται η διάσταση εκείνη με το μεσαίωνα που κατ' έξοχην διαπιστώνεται στη γαλλική λογοτεχνία και που οδηγεί στη δημιουργία μιας λογοτεχνίας «καλλιτεχνικής» (artistique, όπως λένε οι Γάλλοι), λογοτεχνικό χαρακτηριστικό που το διατηρεί ως στις μέρες μας ακόμη η λογοτεχνία των Γάλλων.

Απ' όσα παραπάνω ειπώθηκαν βγαίνει ότι το λαϊκότροπο της κρητικής λογοτεχνίας δεν πρέπει να σχετιστεί με το δυτικό πνεύμα, καθώς αυτό εκδηλώνεται στα έργα της ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Επιβάλλεται να το σχετίσουμε με την καθαυτό λαϊκή μας παράδοση, που άλλο δεν είναι παρά η βυζαντινή δημοτική παράδοση. Και μπορεί αυτή και επενεργεί αποτελεσματικά καθώς η Κρήτη βρίσκεται αποχωρισμένη γεωγραφικά και ανεξάρτητη διοικητικά από το βυζαντινό κράτος και τη βυζαντινή πρωτεύουσα, αφού το νησί δεσπόζεται από τους Βενετσιάνους. Γιατί νομίζω ότι ήταν ευκολότερο για τη βυζαντινή δημοτική παράδοση να οικειωθεί τμήματα του έλληνο-βυζαντινού χώρου που δεν τα πίεζε ή επίσημη και συνάμα συντηρητική στις κατευθύνσεις της πνευματική ζωή της πρωτεύουσας του βυζαντινού κράτους.

Εδώ δεν πρέπει να λησμονούμε ότι και αυτός ο διοικητικός, ως ποῦμε, απομονωτισμός, που και πριν από τη βενετική κυριαρχία επενεργεί στο νησί, είχε δημιουργήσει ήδη από τότε ορισμένες τουλάχιστο προϋποθέσεις για μια πνευματική ζωή που πάνω της να μην μπορεί να ασκή βασιική επίδραση το επίσημο πνευματικό καθεστώς του Βυζαντίου. Επομένως ή σαν ασυναίσθητη, νομίζω, τάση της κρητικής λογοτεχνίας προς το τοπικό λαϊκό ιδίωμα οφείλεται κατά κύριο λόγο στο πρωτόγονο στοιχείο του ακαλλιέργητου, που ως ένα βαθμό ενισχύεται από τη δημοτική βυζαντινή παράδοση και σε μικρότερο ασφαλώς βαθμό από το παράδειγμα των λογοτεχνών της δυτικής Αναγέννησης, που καλλιεργούν βέβαια ένα λίγο· πολύ περίτεχνο ύφος, αλλά και χρησιμοποιούν ως αφετηρία τους τα έθνικά γλωσσικά ιδιώματα.

Αναγέννηση δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς ευρύτερη πνευματική ζωή και μιάν ανανεωμένη καλλιτεχνική κίνηση. Στη δύση οι νέες τάσεις εκδηλώνονται όχι μόνο στην περιοχή του θεάτρου και του επικολυρι-

κοῦ ποιήματος, ἀλλὰ καὶ στὴν καθαυτὸ λυρική ποίηση, στὸ πεζὸ διήγημα καὶ τὸ πεζὸ μυθιστόρημα, καθὼς καὶ στὴν ἱστορική, τὴ θρησκευτική, τὴν πολιτική καὶ τὴν ἠθική πεζογραφία, δηλαδὴ καὶ σὲ εἶδη γραμματεϊακὰ ποὺ δὲν καλλιεργήθησαν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴν αὐτή.

Ἐκαμα λόγο γιὰ μιὰ ἀνανεωμένη καλλιτεχνική κίνηση, μιὰ κίνηση ποὺ νὰ ἐμπνέεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ ἀναγεννητικά, νὰ ποῦμε, ἰδανικά. Καὶ ὅμως στὴν Κρήτη στοὺς αἰῶνες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν βλέπομε νὰ ἀκμάζει μιὰ τέχνη ζωγραφική ποὺ ἄλλο δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν φορητῶν εἰκόνων ποὺ διαμορφώθηκε στὸ Βυζάντιο καὶ ποὺ μὲ ἀφετηρία τὰ ζωγραφικὰ ἔργα τῆς ἐκκλησίας τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστραῖ ἀπλώνεται μετὰ τὴν Ἄλωση στὴν Κρήτη, ὅπου παίρνει σημαντικὴ ἀνάπτυξη Ἰσο - Ἰσα μάλιστα ἢ παρουσία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς τέχνης αὐτῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων, ποὺ ἀπὸ τὸ Millet ὀνομάστηκε κρητικὴ, συμπύπτει μὲ τὴν ὑποχώρηση καὶ τὴν παρακμὴ τῆς ἀναγεννητικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ποὺ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀντιανθρωπιστικῶν τάσεων τῶν ἡσυχαστῶν φθίνει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνα, καθὼς ἔδειξε τελευταῖα στὸν πρυτανικὸ λόγον τοῦ ὀ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἄ. Ξυγγόπουλος.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅταν λέμε Ἄναγέννηση, ἐννοοῦμε στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων ἓνα ἀπέραντο κίνημα ποὺ μέσα σὲ ὀρισμένους αἰῶνες ἀνανεώνει ὀλόκληρον τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ καὶ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ στὸ νεώτερον κόσμον. Μολαταῦτα σήμερον οἱ ἱστορικοὶ τῶν γραμμάτων δέχονται πρῶτα - πρῶτα ὅτι ὀ ὀρος Ἄναγέννηση, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, εἶναι ἄδικον, γιὰτὶ ἀγνοεῖ προηγούμενα κινήματα ποὺ ὀδήγησαν σὲ μιὰν ἀναντίρροπτη ἀνθήση τοῦ πνεύματος σὲ πολλὰς χώρες τῆς Ἐυρώπης ἔπειτα ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ δὲν ἦρθε ἀπότομα, ἀφοῦ εἶχε παρασκευαστῆ ἤδη μέσα στὰ μεσαιωνικά χρόνια. Ἄν λοιπὸν ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἄναγέννηση δὲ νοεῖται σήμερον ἀπὸ τοὺς σοβαροὺς ἐρευνητὲς παρὰ σὰν ἓνα τέρμα μᾶς πορείας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ποὺ πάντα στὶς καλύτερες ἐκδηλώσεις του, καὶ στὰ χρόνια ἀκόμη τοῦ μεσαίωνα, ἔρρεπε πρὸς ἐκεῖνον ποὺ κατὰ προτίμηση καὶ μὲ μιὰ βαθύτερη συναίσθηση ἐπιδίωξε ἡ Ἄναγέννηση, πόσον περισσότερο ἐκεῖνον ποὺ λέμε ἔμεῖς δικὴ μας Ἄναγέννηση, μιὰ «ἀναγέννηση» τόσο περιορισμένη τοπικά καὶ ποὺ ὡς ἓνα βαθμὸ δὲν εἶναι παρὰ ἀπλὴ ἀντανάκλαση τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ποὺ πολὺ λιγώτερον ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν κόβει τὶς κλωστὲς ποὺ τὴ δένουν μὲ τὸ παρελθόν, πρέπει γιὰ νὰ κατανοηθῆ βαθύτερα νὰ συνδεθῆ μὲ τὶς παλιότερες, τὶς μεσαιωνικὰς ἑλληνικὰς μορφὰς λογοτεχνικῆς δημιουργίας. Γιατὶ, ὅπως εἶπαμε ἤδη, μολονότι ἔχομε στὴν Κρήτη μιὰν ἀναντίρροπτη καὶ γόνιμη ἐπίδραση ἀπὸ τὴν λογο-

τεχνία τῆς Ἰταλίας ἰδιαίτερα, ὅμως ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν μπόρεσε νὰ κόψη τὸ βασικὸ καὶ οὐσιαστικὸ σύνδεσμο τῆς κρητικῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ τὴν προηγούμενη πνευματικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή.

III

* Ἄς πάρουμε τώρα ὡς ἀφετηρία τῶν περαιτέρω σκέψεών μας τὸν Ἑρωτόκριτο, τὸ κορυφαῖο ἔργο τῆς κρητικῆς γραμματείας.

Δὲ χρειάζεται, νομίζω, νὰ ὑπογραμμιστῇ κἄν ὁ ἱπποτικὸς χαρακτήρας τῆς ὑπόθεσης τοῦ Ἑρωτόκριτου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ὑπόθεσής του ἀκολουθεῖ ὁ Ἑρωτόκριτος ἓνα πολυδιαβασμένο καὶ πολυμεταφρασμένο στὴν ἐποχὴ του γαλλικὸ μυθιστόρημα τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ 15ου αἰώνα, μυθιστόρημα ὀπωσδήποτε μεσαιωνικόν. Ὁ Κορνάρος ἀναχωνεύει τὴν ὑπόθεση ποὺ βρῆκε στὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα καὶ παράλληλα σὲ λεπτομερειακὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ἐπηρεάζεται καὶ ἀπὸ ἄλλα, ὑποθέτω, ἔργα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓνα κορυφαῖο ἔργο τῆς Ἀναγέννησης, τὸν *Orlando Furioso*, ἔργο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς, ἔκδηλα ὅμως ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν ἱπποτικὸ εὐρωπαϊκὸ μεσαίωνα. Ἡ ἀναχώνευση τῶν δανεισμένων ἀπὸ ἄλλα ἔργα στοιχείων γίνεται μὲ τέτοιο τρόπο ἀπὸ τὸν Κορνάρο ποὺ ὁ Ἑρωτόκριτος ὡς πρὸς ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ του νὰ τοποθετῆται στὴ γενικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μυθιστορημάτων καὶ τῶν ἄλλων ποιητικῶν ἔργων τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς. Πράγματι, καθὼς ἤδη ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης παρατήρησε¹⁰, μερικὰ στοιχεῖα τοῦ κρητικοῦ ἔπους ἀπαντοῦν καὶ στὴν παλιότερη μεσαιωνικὴ ποίηση (Διγενὴς Ἀχρίτας, Διήγησις Ἀχιλλέως, Λόγος παρηγορητικὸς περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας, Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα, κλπ.). Ὑποστήριξε μάλιστα ὁ μελετητὴς αὐτὸς ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶχαν χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἑρωτόκριτου ὡς πηγὲς γιὰ μεμονωμένα, ἔστω, μέρη τοῦ ἐπικοῦ του ποιήματος. Καὶ στὴν περίπτωση ἀκόμη ποὺ σήμερα προκειμένου γιὰ μερικὰ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα τῆς ὑπόθεσης τοῦ Ἑρωτόκριτου (ἀτεχνία κλπ.) ἔχομε βρεῖ τὴν ἀναμφισβήτητη πηγὴ τους, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα *Paris et Vienne*, γιὰ ὁρισμένα ἄλλα στοιχεῖα τοῦ Ἑρωτόκριτου μένει ἀναντίρρητο ὅτι ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε συνθέτοντας τὸ ἔργο του παλιότερα μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ ποιήματα. Ἀλλὰ προκειμένου εἰδικώτερα

¹⁰) Βιτζέντζου Κορνάρου: Ἑρωτόκριτος, ἔκδ. κριτικὴ, 1915, σ. CXXV κ. ἑ.

γιὰ τὸ θέμα πὸν μᾶς ἀπασχολεῖ στὴ μελέτη τούτη δὲν ἔχει σημασία ἂν ὄντως ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε τὰ ἔργα αὐτὰ ὡς πηγὴ γιὰ τὴ δίκη του ἔμπνευση. Μᾶς φτάνει γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀποψῆς μας τὸ γεγονός ὅτι κοινὰ στοιχεῖα λεπτομερειακὰ ἢ καὶ γενικώτερα διαπιστώνεται ὅτι ὑπάρχουν καὶ στὸν Ἑρωτόκριτο καὶ στὰ παλιότερα ἑλληνικὰ ποιήματα, γιὰτὶ αὐτὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα εἶναι πὸν μᾶς τοποθετοῦν στὴν ἴδια ἀτμόσφαιρα — κι' αὐτὸ εἶναι πὸν θέλομε νὰ ἀποδείξωμε. Ὅντως, καθὼς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ¹¹, ἀδρότερες ἀναλογίαι ὑπάρχουν τοῦ Ἑρωτόκριτου πρὸς τὸ μεσαιωνικὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἱμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας. Καὶ στὸ ποίημα αὐτὸ ὑπάρχει ἀτεχνία (ἔδω τοῦ ρήγα τῆς Προβέντσας) καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν γονέων νὰ ἀποχτήσουν τέκνο βρῖσκει τὴν ἱκανοποίησίν της ἀργότερα. Ὁ ρήγας τῆς «Ἀνάπολης» προτείνει στὴν ὠραία Μαργαρώνα, τὴν κόρη του, ἕναν ἀπὸ τοὺς ρηγάδες πὸν τὴ ζητοῦν σὲ γάμο καὶ ἐκείνη δὲ συγκατανεύει. Στέλνει μάλιστα ἡ Μαργαρώνα δαχτυλίδι στὸν ἀγαπημένο της κ' ἐκεῖνος ἀντεπιστέλλει. Οἱ ἑραστές καὶ στὰ δύο ἔργα σὲ μυστικὰ συναντήσεις ὁρίζονται ἀμοιβαίᾳ πίστη. Στὴ γκρίστρα πὸν θὰ γίνῃ γιὰ τὴν ἐκλογή συζύγου λαβαίνει μέρος ὁ ἥρωας τοῦ κάθε μυθιστορήματος. Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν παραβρίσκονται καὶ οἱ γονεῖς τῆς καθεμιᾶς ἡρωίδας καὶ ἡ ἴδια ἢ ἡρωίδα. Καὶ ὁ Ἑρωτόκριτος καὶ ὁ Ἱμπέριος ξενιτεύονται. Ὑπάρχει καὶ στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἱμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας πρόσωπο πὸν παίζει τὸ ρόλο τῆς Νέννας τοῦ κρητικῆς ἔπους. Ὅστερ' ἀπὸ περιπέτειες πὸν μεσολαβοῦν καὶ ἡ Ἀρετούσα καὶ ἡ Μαργαρώνα μαθαίνουν πὼς ἔχουν πεθάνει οἱ ἀγαπημένοι τους. Στὸ τέλος καὶ τῶν δύο μυθιστορημάτων ὑπάρχουν συνάντηση τῶν ἀγαπημένων, ἀναγνώριση καὶ ἑορτασμός τῶν γάμων. Ἄνοδος τέλος στὸ θρόνο καὶ τοῦ Ἑρωτόκριτου καὶ τοῦ Ἱμπέριου.

Ἐπειτα, δὲ νομίζω ὅτι εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι τὸ γνωστὸ σ' ἡμᾶς σήμερα βασικὸ πρότυπο τοῦ Ἑρωτόκριτου, δηλ. τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα *Paris et Vienne*, καὶ τὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ Ἱμπέριου καὶ τῆς Μαργαρώνας, δηλ. τὸ μυθιστόρημα «*Pierre de Provence et la belle Maguelonne*», καὶ γραμματολογικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου βρῖσκονται πολὺ κοντὰ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, εἶναι ἄραγε ἐντελῶς ἀσήμαντο γιὰ τὸν Ἑρωτόκριτο ὄχι μόνον ὅτι τὸ βασιλιὰ τῆς Ἀθήνας τὸν ὀνομάζει Ἡράκλη,

¹¹) Βλ. Ch. Gidel: *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, σ. 520. Στ. Ξανθοῦ δίδη: Ἑρωτόκριτος, Εἰσαγωγή, σ. CXVII καὶ N. Βέη: *Der französisch—mittel—griechische Ritterroman «Imberios und Margarona» und die Gründungssage des Daphniklosters bei Athen*, Berlin 1924, σ. 48 - 50. Πβ. καὶ Ν. Πολίτη, *Λαογραφία* 1 (1909), σ. 55 κ. ἑ.

δηλ. Ἡράκλειο¹³, μὲ ὄνομα Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ὅτι παρουσιάζει στὸ ἔργο του μὲ τὸν τρόπο πὺρ τὸ παρουσιάζει τὸ πριγκιπόπουλο τοῦ Βυζαντίου;

Ἔχει ἤδη μελετηθῆ καὶ στὶς λεπτομέρειές της ἀκόμη ἡ σχέση τοῦ κρητικοῦ ἔπους μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπό του, τὸ μυθιστόρημα *Paris et Viènnè*¹³, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν *Orlando Furioso* τοῦ Ἀριόστου. Δὲν ἔχουν ὅμως τὸ ἴδιο ἐξαντλητικὰ προχωρήσει οἱ ἔρευνες ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ Ἐρωτόκριτου μὲ τὸ γνήσιο λαϊκὸ πνευματικὸ κόσμο. (Δὲν ἐννοῶ ἐδῶ τὴν σχέση μὲ τὴ δημοτικὴ ὑστερομεσαιωνικὴ λογοτεχνία)¹⁴.

Καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ στραφοῦν προσεχῶς οἱ ἔρευνες σχετικὰ μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Γιατὶ νομίζω ὅτι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ βασικοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτόκριτου δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμη νὰ μὴ δώσωμε σημασίαν στὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πὺρ μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πνευματικὸ κόσμο. Σωστὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Λίνο Πολίτη¹⁵ «λαϊκὸς παραμυθᾶς» ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου χωρὶς βέβαια νὰ εἶναι καὶ λαϊκὸς ποιητὴς. Καὶ σωστὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἴδιο μελετητὴ¹⁶ σημειώνεται ὅτι ὁ ἰδανισμὸς του συμπίπτει μὲ τὸν ἰδανισμὸ μὲ τὸν ὁποῖον πλάθει ὁ λαὸς τοὺς ἥρωές του.

Τὸ ζήτημα πὺρ μᾶς ἀπασχολεῖ στὴ μελέτη τούτη θὰ διαφωτισθῆ ἀρκετὰ ἂν καὶ μετὰ τὴ διαπίστωση πὺρ ἔχει γίνει δύο βασικῶν πηγῶν τοῦ Ἐρωτόκριτου, τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος καὶ τοῦ *Orlando Furioso* τοῦ Ἀριόστου, ἐξεταστῆ τί μένει σωστὸ ἀπὸ τίς προηγουμένους λεπτομερειακὲς ἢ γενικώτερες διαπιστώσεις ἢ ὑποθέσεις πὺρ ἔγιναν ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ κρητικοῦ ἔπους μὲ ἄλλα ἔργα τοῦ δυτικοῦ

¹³) Ὅτι τὸ Ἡράκλειος αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ Ἡράκλειος καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Ἡρακλῆς τὸ παρατήρησε ὁ συνάδελφος κ. Στ. Καψωμένος.

¹⁴) Ε. Κριαρά: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 29 κ.έ., καὶ G. Morgan: French and Italian Elements in Erotocritos (Κρητικὰ Χρονικά Ζ' <1953>, 201 - 8).

¹⁵) Ν. Πολίτη: Ὁ Ἐρωτόκριτος (Λαογραφία 1 (1909), σ. 19 - 70. Στ. Ξανθοῦδίδου, ἐκδ. Ἐρωτοκρίτου, σ. CXXVI (καὶ 774). D. C. Hesseling: Histoire de la littérature grecque moderne, 1924, σ. 13 - 14. Τοῦ Ἰδίου: Erotokritos en Aretousa, σ. 104. H. Pernot: Études de littérature grecque moderne, 2me série, σ. 65 κ.έ. Ε. Κριαρά: Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 145 - 51 καὶ Κ. Οἰκονομίδη: Πβ. καὶ Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, ἐκδ. Π. Καλονάρου, τομ. Α', σ. κγ', 22 (σημ. 170) κ. ἄλλου.

¹⁶) Β. Κορνάρου: Ἐρωτόκριτος, τόμ Α'. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἐκδ. Στ. Ξανθοῦδίδου, σ. 24.

¹⁷) Ἀψτ. σ. 38.

μεσαίωνα (Aucassin et Nicolette, Reali di Francia) πὺν κατὰ καιροὺς προβλήθησαν ὡς πιθανὲς λεπτομερειακὲς ἴσως πηγὲς τοῦ Ἐρωτόκριτου. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πὺν δὲ θὰ ἀποδειχτῆ ἀναμφισβήτητη αἰτιώδης σχέση ἀνάμεσα στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὰ μεσαιωνικά αὐτὰ λογοτεχνήματα, κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ μόνες οἱ πιθανὲς διαπιστώσεις ὅτι καὶ ἄλλα μοτίβα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικά ἔργα θὰ ἔδειχναν ὅτι τὸ κρητικὸ ἔπος κινεῖται μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα καθαρὰ μεσαιωνική.

Ἄλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς ὡς τώρα καὶ εἰς πιθανὲς μελλοντικὲς διαπιστώσεις στὸ πεδίο τῆς ἔρευνας τῶν πηγῶν, ὁ τρόπος πὺν μεταχειρίζεται καὶ κατεργάζεται τὴ γλώσσα του ὁ Κορνάρου, τὸ ὕφος πὺν ἀποτυπώνει σ' αὐτὴν, οἱ ἰδέες, τὸ γνωμολογικὸ καὶ παροιμιᾶκὸ στοιχεῖο πὺν διαχέει μέσα στὸ ἔργο του, ὅλα τοῦτα μᾶς προσεγγίζουν πρὸς τὸν ἑλληνικὸ μεσαίωνα.

Θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκτείνη κανεὶς τὶς σχετικὲς μὲ τὰ παραπάνω παρατηρήσεις του καὶ σ' ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας γιὰ νὰ δείξη μιὰ βαθύτερη σχέση τῆς γραμματείας αὐτῆς μὲ τὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ πνευματικὸ κόσμο. Θὰ διαπίστωνε τότε ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς λογοτεχνίας τῆς Κρήτης ἕως τὸ 1600 περίπου καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν θεμάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γλώσσας καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρίας τοῦ κόσμου βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ γραμματεία τῶν τριῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων. Στὴ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ ἐπίσης, ἓνα ἔργο πὺν κρατᾷ ἐξαιρετικὴ θέση μέσα στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ 17ου αἰῶνα, καθὼς ἄλλωστε καὶ στὰ ἀνάλογα μὲ τὴ Θυσία ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης, πὺν ὅμως δὲν ἔχουν τόσο κεντρικὴ σημασία μέσα στὰ σύγχρονά τους λογοτεχνήματα, διασώζεται χωρὶς ἄλλο τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα τοῦ μεσαίωνα¹⁷.

Σ' αὐτὴ τὴ Βοσκοπούλα, ἓνα ἔργο μὲ δυτικὴ πιθανῶς ἐπίδραση, παρ' ὅλα τὰ στοιχεῖα του πὺν θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν σ' ἓναν ἀγροτικὸ, ρεαλιστικὸν ἔρωτα, θὰ συναντήσωμε ἓνα μοτίβο πὺν μᾶς φέρνει κατ' εὐθειαν στὸ Βυζάντιο. Ἡ ψευτολιποθυμία πὺν ἀπαντᾷ στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἄλλο ἀπὸ ἓνα λείψανο τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων καὶ τῶν ἄλλων μυθιστορηματικῶν ἔργων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, πὺν ἀποτελοῦν μίμηση τῶν πρώτων.

Καὶ σὲ ἄλλες λογοτεχνίες γράφονται στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης χρονικά ἔμμετρα, ἀνάλογα ὡς ἓνα βαθμὸ μὲ τὰ δικὰ μας ἱστορικά ποιήματα τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ καὶ τοῦ Ἀνθίμου Διακρούση.

¹⁷) V. Rossi: Storia della letteratura italiana, vol. II, il Rinascimento, Milano 1935, σ. 30 κ. ἑ.

Ἔτσι λ. χ. στὴ Γαλλία μὲ διαταγὴ τοῦ Φραγκίσκου Α' ὁ Guillaume Crétin († 1525) γράφει χρονικὸ ἔμμετρο ἀπὸ δώδεκα βιβλία, ἀκολουθώντας, καθὼς ξέρομε¹⁰, τὴ μεσαιωνικὴ παράδοση. Ἄλλὰ τὰ ἔργα αὐτὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ, καὶ ἂν ἀκόμη ἢ συγγραφὴ τους πέφτη μέσα στὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς Ἀναγέννησης, ὅμως ἀποτελοῦν ξένο σῶμα μέσα στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς.

Καὶ ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἰδίως τοῦ 16ου αἰῶνα (Πικατόρος, Μπεργαδῆς) ἔχουν ἔκδηλο ἕναν λαογραφικὸ χρονοματισμὸ, πὺν μᾶς ὁδηγεῖ στὴν καθαρὰ λαϊκὴ παράδοση, τὴν κληρονομημένη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο.

Μολονότι λοιπὸν θὰ μποροῦσα, γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὶς ἀπόψεις μου, νὰ ἐπεκταθῶ καὶ σὲ ἄλλα δευτερότερα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο ἔργα τῆς κρητικῆς γραμματείας, προτίμησα νὰ κάμω τὶς παρατηρήσεις μου μὲ ἀφετηρία κυρίως αὐτόν, μιὰ καὶ πρόκειται γιὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐκλεκτὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνο ἀκριβῶς πὺν ἐξ αἰτίας τῆς ἀνώτερης ποιοτικῆς δημιουργοῦ του βρῖσκειται περισσότερο χειραφετημένο ἀπὸ δουλικὰς μιμήσεις εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δυτικῆς μεσαιῶνα καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης, εἴτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ βυζαντινοῦ μεσαιῶνα.

Μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο ἰδίως, ἀλλὰ καὶ μὲ ὁρισμένα ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, βρῖσκει τὴν ὀλοκλήρωσή της μιὰ τάση, ἢ δημοτικιστικὴ τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ ὄργανό της καὶ ὡς πρὸς τὴ συγκρότηση ἄξιων τοῦ ὀνόματος λογοτεχνημάτων. Χωρὶς ἀλήθεια τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κορνάρου καὶ τοῦ ἔργου του θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ δεχτῆ ὅτι οἱ παλιότερες προσάθειες γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς δημώδους γραμματείας στὸ Βυζάντιο δὲ βροῖκε τὴ φυσικὴ της συνέχεια, δὲν μπόρεσε νὰ ὀλοκληρωθῆ. Ἄλλὰ, ὅπως συχνὰ παρατηρήθηκε, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἢ προσήλωση τοῦ Ἑλλήνα πρὸς τὴν παράδοση τοῦ ἔθνους του εἶναι ἐντελῶς σταθερὴ (πολὺ σταθερώτερη ἀπ' ὅ,τι στίς χώρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης) ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀναπάντεχο ἂν ἕνα κολοσσιαίας, ἔστω, σημασίας γεγονὸς, σὰν τὸ γεγονὸς τοῦ 1453, ὁδηγοῦσε σὲ μιὰν ἐγκατάλειψη τῶν δρόμων πὺν εἶχαν κίβλα χαραχτῆ γιὰ μιὰ ζωντανὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία τοῦ Ἑθνους. Δὲν ἦταν ἐπομένως δυνατὸ παρὰ νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ πεδίο αὐτὸ σὲ μιὰ συνέχιση τῶν προσπαθειῶν καὶ σὲ μιὰν ὀλοκλήρωση. Οἱ μεσαιωνικὲς λογοτεχνίαι τῶν δυτικῶν ἔθνων γιὰ διαφόρους λόγους μπόρεσαν νὰ πραγματοποιήσουν ὅλες τους τὶς δυνατότητες· μιὰ λογοτεχνία λοιπὸν γαλλικὴ ἢ ἰταλικὴ τῆς Ἀναγέννησης

¹⁰) R. Jasinski: Histoire de la littérature française, tome premier, Paris [1947], σ. 131.

μποροῦσε ριζικώτερα νὰ ἀποχωριστῆ ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ παρελθὸν καὶ τὴ λογοτεχνικὴ παράδοση. Τὸ ἴδιο πρᾶγμα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ ἓνα πρόσθετο λόγο, πὺν πρέπει τῶρα νὰ τὸν ὑπογραμμίσω: ὅτι ἓνας λαὸς ὑποδουλωμένος (καὶ ὁ λαὸς ὁ ἑλληνικὸς στὸ σύνολό του στενάζει κάτω ἀπὸ ποικίλους ζυγοὺς μετὰ τὴν Ἄλωση) στρέφεται ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα πρὸς τὶς ρίζες τοῦ ἔθνικοῦ πνευματικοῦ του βίου καὶ τῆς ἔθνικῆς του πνευματικῆς παραγωγῆς¹⁹.

Ὑστερα καὶ οἱ τύχες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τῆς δημοτικῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὡς ὄργανου λογοτεχνικοῦ ἦταν διαφορετικὲς στὴν Ἑλλάδα ἀπ' ὅ,τι στὶς δυτικὲς χῶρες Ἐκεῖ ἡ Ἀναγέννηση βρίσκει ὁλοκληρωμένες καὶ ἰδίως ἀρκετὰ πλατιά χρησιμοποιημένες λογοτεχνικὲς ἔθνικες γλώσσες καὶ φροντίζει γιὰ τὸ ὀριστικὸ τους ἄπλωμα σ' ὅλες τὶς ὁμόγλωσσες περιοχάς, καθὼς καὶ γιὰ μιὰ πλατύτερη καθιέρωσή τους στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Στὴν Ἑλλάδα εἶχαν νὰ γίνουν ἀκόμη πολ- λὲς προσπάθειες στὸν τομέα αὐτόν. Ὅχι μόνο δὲν ἦταν δυνατὸ ἀπὸ τότε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ μιὰ γλῶσσα πὺν νὰ μπορῆ νὰ γίνῃ κτῆμα ὄλου τοῦ ἔθνους (κι' αὐτὸ γιὰ ποικίλους ἱστορικοὺς λόγους), ἀλλ' οὔτε εἶχαν ἀκόμη χρησιμοποιηθῆ μὲ ἀκρίβεια καὶ συνέπεια γραμματικὴ αὐτὰ τὰ ἰδιώματα τῆς νέας ἑλληνικῆς, πὺν ἀπὸ παλιότερα εἶχαν διαμορφωθῆ. Μιὰ εἶναι ἐδῶ ἡ ἑξαίρεση: στὴν Κύπρο γράφονται τὰ γνωστὰ ἔρωτικά τραγούδια στὸ ἰδιῶμα τοῦ νησιοῦ. Τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς χρησιμοποίησης ἑνὸς γνήσιου λαϊκοῦ ἰδιώματος θὰ τὸ ὀλοκλήρωναν οἱ Κρητικοὶ λογοτέχνες καὶ ἰδίως ὁ προικισμένος ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου. Κι' αὐτὸ γιὰ τὸ Κρητάρου μποροῦσε νὰ ἀντλή ἀπ' ὀπουδῆποτε τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔργου του καὶ τὰ λεπτομερειακά του στοιχεῖα, ἀλλὰ στὴ βαθύτερή του ἔμπνευση ἀντλοῦσε ἀπὸ τὴ γνήσια ἑλληνικὴ ψυχὴ του, τὴ θρεμμένη μὲ τὴν ἄδολη λαϊκὴ παράδοση τοῦ νησιοῦ του, πὺν ἦταν μιὰ παράδοση ἀπόλυτα ἑλληνικὴ, γνήσια βυζαντινὴ, καθὼς καὶ μὲ τὰ παλιότερα ἑκεῖνα λογοτεχνικὰ βυζαντινὰ μνημεῖα πὺν δὲν περιφρονοῦσαν τὴ λαϊκὴ ψυχὴ, τὸ ἑκφραστικὸ τῆς ὄργανο καὶ τὸν ἰδεολογικὸ τῆς κόσμος.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

Εἶχε συμπληρωθῆ ἡ συγγραφὴ τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅταν κυκλοφόρησε τὸ τρίτο τεῦχος τοῦ ἔκτου ἔτους (1952) τῶν «Κρητικῶν Χρονι-

¹⁹⁾ Τὴ σημασία πὺν εἶχε γιὰ τὴν ὄλη διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Κρήτη ἡ ἔλλειψη τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας τὴν τονίζει, μολοντί ἀπὸ ἄλλη πλευρά, καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης στὴν παραπάνω μελέτη του, σ. 20.

κῶν», ὅπου (σελ. 351 - 422) δημοσιεύεται ἀξιοπρόσεχτη μελέτη τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου μὲ τὸν τίτλο «Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου». Μολονότι στήν παραπάνω μελέτη μου συζητεῖται εἰδικώτερο χαρακτηριστικό τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας σὲ σύνολό της (ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας της) καὶ μόνο ἐπικουρικά καὶ σὰν παράδειγμα γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ καταχωρεῖ στὴ μελέτη τοῦ ὁ κ. Ἀλεξίου θὰ μποροῦσαν στὴ δική μου αὐτὴ μελέτη νὰ συζητηθοῦν, ἂν ὁ χαρακτήρας της ἦταν κατὰ βάση ἀναλυτικός. Γι' αὐτὸ ἐπιφυλάσσομαι σὲ ἄλλη εὐκαιρία νὰ συζητήσω τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ τὶς γνώμες τοῦ κ. Ἀλεξίου καὶ ὅσες σχετίζονται μὲ τὸ εἰδικώτερο θέμα τῆς προκείμενης πραγματείας καὶ τὶς ἄλλες. Ὅπωςδήποτε σὲ ὑστερόγραφο ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα :

Πρῶτα - πρῶτα θεωρῶ τουλάχιστο ὑπερβολικὸ ὅτι τάχα «συστηματικῶς καὶ κατὰ σύνθετον τρόπον ἐξέφρασε τὴν συνείδησιν τῆς ἐνότητος τοῦ νέου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ποιητῶν μόνον ὁ Κορνάρος» (Ἀλεξίου, ὁ. π. σελ. 399). Ἐν πρώτοις, γιὰ τὴν ζητῶν ὁ κ. Ἀλεξίου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ποιητὲς νὰ ἔχουν «συνείδησιν τῆς ἐνότητος τοῦ νέου καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ», ἀφοῦ ζοῦν ὄχι στὴ νέα ἐποχὴ, ἀλλὰ στὴ βυζαντινὴ; Ἐπειτα, νομίζω ὅτι συνειδητὰ ἑλληνικὸς κόσμος δὲν ἀπαντᾷ μόνον τὸν Ἐρωτόκριτο, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ δημῶδη καὶ μὴ βυζαντινὰ κείμενα. Ὅτι βέβαια τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ αἶσθημα μόνον μὲ τὸν καιρὸ ξεκαθαρίζεται ἐντελῶς κανεὶς δὲ θὰ τὸ ἀρνηθῆ. Θὰ ἦταν ἀποκαρδιωτικὸ γιὰ τὴν πορεία τῆς γραμματείας μας, ἂν περνοῦσαν οἱ αἰῶνες καὶ οἱ συγγραφεῖς μᾶς παρουσιάζονταν πάντοτε ἀπαράλλαχτοι ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ σὲ πεδίο τοῦ ἐθνικοῦ τους αἰσθήματος καὶ σὲ πεδίο τῆς ἄλλης κοσμοθεωρίας τους. Οἱ διαφορὲς ποῦ, ὅπως εἶναι φυσικὰ, παρουσιάζουν ἀναμεταξύ τους δὲν τοὺς ταξινομοῦν σὲ διαφορετικοὺς γενικώτερους κόσμους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διάκριση τοῦ «μεσαιωνικοῦ» ἀπὸ τὸ «συνειδητὰ ἑλληνικὸς» ποὺ ὑπονοεῖ ὁ κ. Ἀλεξίου εἶναι γιὰ μένα, ἰδίως προκειμένου γιὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες, ἀπαράδεχτη. Νομίζω ὅτι ὁ κ. Ἀλεξίου ἔχει κάποια τάση ἀγιοποίησης τοῦ Κορνάρου σὲ πεδίο τῆς ἀντίληψής του γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Ἡ τάση του αὐτὴ δὲ μὲ βρίσκει καθόλου σύμφωνο. Ἀρχετὰ ταλαιπωρήθηκαν οἱ νεοελληνικὲς ἔρευνες ἀπὸ τὴν ἀγιοποίηση τοῦ Σολωμοῦ. Ἄς ἀφήσωμε τουλάχιστο τὸν Κορνάρο νὰ μᾶς γίνη γνωστὸς στὴν ἀληθινή του ὑπόστασι. Ἄς τὸν δοῦμε ρεαλιστικά.

Ἐκεῖνο τώρα ποὺ τὸν Ἐρωτόκριτο τὸν προσεγγίζει στὴ δημωδέστερη βυζαντινὴ παραγωγή (πρᾶγμα ποὺ δὲν τὸ δέχεται ὁ κ. Ἀλεξίου), δὲν εἶναι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἐθίμων

του εἶναι μεσαιωνικός, ἀλλὰ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κορνάρος σὰν ποιητὴς ἔχει τὸ αἶσθημα, ἔχει τὴν ἀντίληψη, ἔχει τὴν κοσμοθεωρία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαφορὰ στὸ πεδίο αὐτὸ Ἀριστοῦ καὶ Κορνάρου δὲν εἶναι μηδαμινή. Ἡ νέα Ἑλλάδα, μιὰ μεσαιωνικὴ ὅμως νέα Ἑλλάδα, βρίσκεται στὸ Βυζάντιο καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβήτησῃ σοβαρά. Γιὰ νὰ διαμορφωθῇ στὴ νεωτερικὴ του μορφὴ ὁ νεοελληνικός κόσμος πρέπει νὰ περάσῃ ὁ δέκατος ἔβδομος αἰώνας καὶ νὰ ἔρθῃ ὁ ἐπόμενος, ὁ αἰώνας τοῦ διαφωτισμοῦ. Γιατὶ ἐκεῖνο ποῦ ἔγινε γιὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης σ' ἐμᾶς γιὰ διαφοροὺς ἱστορικοὺς λόγους δὲν ἔγινε παρὰ πολὺ ἀργότερα. Ὁ δέκατος ὄγδοος ἑλληνικός αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας ἐκεῖνος ποῦ — μὲ τὴν τήρηση καὶ ἐδῶ τῶν ἀναλογιῶν — ὀδηγεῖ σ' ἐμᾶς σὲ κάποια ἄρνηση τοῦ «μεσαιωνικοῦ». Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι οἱ λόγοι τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ δὲν πῆραν καμιὰ εἰδηση γιὰ τὴν «ἀναγέννηση», τὴν κρητικὴ «ἀναγέννηση», ποῦ εἶχε προϋπάρξει. Κι' ἂν τὴν ἤξεραν, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὴν ἐκτιμῆσουν. Ἄς θυμηθοῦμε τίς σχετικὲς ιδέες τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ. Στὴν ἄλλη Εὐρώπῃ ὁ δέκατος ὄγδοος αἰώνας ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργο τῶν ἀμέσως προηγούμενων αἰώνων. Δὲν τὸ ἀγνοεῖ ὀλοκληρωτικά. Ὁ Βολταῖρος συνεχίζει στὸ λογοτεχνικὸ πεδίο τὴν κλασσικὴ παράδοση τοῦ γαλλικοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνα, ποῦ εἶναι, κι' αὐτός, ἡ ἀποκορύφωση, ἡ τελείωση τῆς λογοτεχνίας τῆς Ἀναγέννησης. Τὸ ὅτι ἐξ ἄλλου λείπει λυρική ποίηση στὴν κρητικὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι ἀσήμαντο γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ὅλης γραμματείας τῆς ἐποχῆς.

Ἄκόμη ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω στὸν κ. Ἀλεξίου ὅτι οἱ περίοδοι ποῦ τίς ὀνομάζομε «Μεσαίωνα» καὶ «Ἀναγέννηση» δὲν εἶναι ὅσο νομίζει «σαφῶς καθωρισμένοι περίοδοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ», (δ. π. σελ. 418). Στὴν ἔρευνα τῶν ἡμερῶν μας τὰ ὄρια τοῦ «μεσαιωνικοῦ» καὶ τοῦ «ἀναγεννητικοῦ» συγχέονται κατὰ ἓνα τρόπο, γιὰ καὶ μέσα στὸ μεσαίωνα θπάρχουν ἀρκετὲς μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ὀλικῆς ἀναγεννητικὲς τάσεις. Διαπρεπεῖς σήμερα ἐρευνητὲς τοῦ μεσαιωνικοῦ πνευματικοῦ κόσμου τὸ διακηρύσσουν ὡς βασικὸ συμπέρασμα τῶν τελευταίων ἐρευνῶν. Ἡ Ἀναγέννηση δὲν ἦρθε μὲ ἓνα μεγάλο ἄλμα, ἀλλὰ φυσιολογικὰ μὲ τὴν προϋπαρξη τῶν προηγούμενων ἀναγεννητικῶν κινήματων καὶ τὴν προδρομικὴ τους συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν πρέπει ἀλήθεια νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὸ ἀδιάσπαστο τῆς πραγματικότητος δὲ μᾶς ἐπιτρέπει χωρὶς κίνδυνο νὰ τὴν κομματιάζωμε σύμφωνα μὲ τίς δικές μας ἔννοιες καὶ τίς δικές μας ἐκ τῶν προτέρων ἀντιλήψεις. Δὲ θεωρεῖται καθόλου σωστὴ σήμερα ἡ ἀντίληψη μερικῶν ὅτι Μεσαίωνας σημαίνει ἐξουθένωση τοῦ κοσμικοῦ στοιχείου στὸν ἄν-

θρωπο καὶ ὅτι Ἐναγέννηση εἶναι ἡ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τῆς ἀξίας τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ συνδέσμου τῶν δύο πολιτισμῶν, τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τῆς Ἐναγέννησης, εἶναι ἡ μεγάλη φυσιογνωμία τοῦ Πετράρχη, πού πολλοὶ τὸν θέλουν ἀνθρώπο τῆς Ἐναγέννησης, καθὼς ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἀντίληψη ὅτι δὲν μποροῦσε στὸν εὐρωπαϊκὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα νὰ ὑπάρξῃ μιὰ φυσιογνωμία σὰν τοῦ Πετράρχη μὲ χαρακτηριστικὰ σὰν ἐκεῖνα πού ἡμεῖς τὰ θεωροῦμε χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐναγέννησης. Ἐφερα παράδειγμα ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ μεσαίωνα, γιατί στὴν Εὐρώπῃ ἡ διάκριση Μεσαίωνα - Ἐναγέννηση ἔχει πολὺ μεγαλύτερη παρὰ σ' ἡμᾶς δικαίωση. Τὸ Δάντη ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅλοι τὸν θεωροῦμε ἀνθρώπο τοῦ μεσαίωνα χωρὶς συζήτηση. Καὶ ὅμως ὁ Δάντης εἶναι πράγματι ὁ πρῶτος μοντέρνος ἀνθρώπος! Ἀὐτὰ ὅλα μᾶς δείχνουν καθαρὰ ὅτι τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν Ἐναγέννηση καὶ τὸ Μεσαίωνα εἶναι τεχνητὰ σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ὅτι τὰ σχετικὰ ὁρῶσημα τοποθετοῦνται μόνο γιὰ τὴ δική μας εὐκολία. Ἄν θέλαμε τώρα νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ πρόσωπα τῆς δικῆς μας μεσαιωνικῆς πνευματικῆς ἱστορίας, προκειμένου καὶ γιὰ τὸ δικό μας Βυζάντιο θὰ κάναμε σφάλμα χωρὶς ἄλλο ἂν εἶχαμε τὴ γνώμη ὅτι Βυζάντιο εἶναι μόνο ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, ὁ Συμεὼν ὁ νέος, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, καὶ ὅχι μαζί μ' αὐτοὺς καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς καὶ ὁ Γρηγόριος Κύπριος καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς καὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς (γιὰ νὰ περιοριστῶ σ' αὐτοὺς μόνο), διανοούμενοι δηλ. ἐμποτισμένοι ἀπὸ ἕναν ἀξιοπρόσεχτον ἀνθρωπισμό, τὸν ἀνθρωπισμὸν ἐκεῖνο πού θὰ ὀλοκληρωθῇ ἀργότερα στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης,

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ